

موجب تحریف یا کاستگی‌هایی بر متون ادبی و عرفانی گردیده، این چنین مکمل به دست چاپ نرسیدن متن آثار پیشینیان می‌گردید. البته اینجا نشر فاکسیمه و تصویری نسخ خطی از طریق انتشارات آکادمی علم‌های تاجیکستان مستثناست، که این خواستار بررسی‌هایی جداگانه از دید و نظرات دیگر محسوب می‌یابد.

با این همه جای اظهار مسرت است، که با حضور استقلال سیاسی تاجیکستان این معیاربندی‌های فکری در اولین فرصت از میان رفته، جریان‌های تازه‌ای بر متن‌شناسی آثار ادبی در کشور عرض هستی نمودند که بر اساس آن طول بیش از بیست سال، متون فراوانی از نمونه‌های نظم و نثر کلاسیک فارسی و تاجیکی با استفاده از همه نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های تاجیکستان و همزمان مراکز نسخ خطی و کتبخانه کشورهای دیگر، تصحیح شدند و به چاپ رسیدند. نشر مجدد و مکرر دیوان رودکی، دیوان‌های حافظ، کمال خجندی، سلمان ساوجی، بیدل دهلوی، کلیات ناصر خسرو، گلستان و بوستان سعدی، مثنوی‌های عطار نیشابوری، مثنوی معنوی جلال‌الدین بلخی و امثال این در شمار این قبیل آثار قرار دارند، که در تاجیکستان پس از این تحولات سیاسی و تحکیم استقلال فکری، تصحیح و به زیور طبع آراسته گردیدند.

چندی قبل با ابتکار دانشمند تاجیک، دکتر جمعه‌بای عزیزقلاف، تصحیح کتاب سندبادنامه ظهیری سمرقندی بر اساس سه نسخه انجام شد و انتشار یافت. تصحیح‌کننده متن کتاب مذکور نخست نشر استانبولی اثر را، که سال ۱۹۴۸ با اهتمام احمد آتش بر مبنای نسخ موجود در

تأملی بر نسخه‌شناسی، پژوهش و تکمله نشر سندبادنامه ظهیری سمرقندی در تاجیکستان

نورعلی نوزاد

مدیر گروه ادبیات فارسی دانشگاه دولتی خجند تاجیکستان
nurali74@mail.ru

استقلال سیاسی تاجیکستان برای گسترش و تحول استقلال فکری و ادبی کشور هم زمینه‌های محکمی فراهم آورد و این تجدد اندیشوی پیش از همه در زمینه رجوع اهل تحقیق به شناخت ژرف‌تر و معرفت راستین ادبیات پیشین تجسم روشن پیدا نمود. تأکید بر نکته‌نظر «معرفت راستین ادبیات» بی‌حکمت نیست، زیرا تا این مرحله تاریخی ادراک اندیشه و دیدگاه‌های ادبی و فکری شاعران و سخنوران گذشته‌ما بیشتر بر مبنای معیارهای سیاست زمان جریان داشت و همین محدوده‌ها نه تنها باعث بر معرفت ناسالم می‌گردید، بلکه عامل اصلی حذف و تصحیف بخش‌های فراوانی از متون آثار منظوم و منظوری می‌گردید که جوهر فکری عرفانی و معرفت دینی را در خود متجسم نموده بودند. از سوی دیگر، این معیارگزینی‌ها در رهگذار معرفت ادبیات پیش از همه لطمه‌ای بر متن‌شناسی نیز وارد کرده،

پیشگام‌تر بوده و هنوز به انجام این کار پیرکت در متن‌شناسی آثار کلاسیکی فارسی نزدیک بر چهل سال قبل اقدام نموده است. هنوز در حاشیه همین نسخه تهیه‌نموده‌اش او به کار تعیین متن صحیح سندبادنامه اقدام نموده و در زمینه آشنایی بر مجموع نسخ در اختیار داشته و اطلاع نسخ در کتب مورد نظر وی استفاده شده متن اثر را مقابله و قیاس نموده است. طوری که خود او تذکر داده، نسخ را توسط حروف مخصوص ثبت کرده و ضمن تعیین تفاوت متون با اشارت به حرف معین نسخه تفاوت جملات و تعابیر را تأکید می‌کند. به عنوان نمونه می‌توان اینجا به نکاتی چند مرور نمود.

نخست باید اظهار کرد که متن احمد آتش را با حرف «م»، نسخه خط محفوظ در کتابخانه آکادمی علوم جمهوری ازبکستان را به حرف «ت» اشارت کرده، و بر این اساس تفاوت نسخ را مقرر نموده است. به عنوان نمونه می‌توان در زمینه چند مثال به روش کار تصحیح محقق رجوع نمود: م: سخنان عشق‌آمیز = ت: سخنان عشق‌انگیز (ص ۸۱، ۳۰۰ م: حق اسابی و رسم عتابی = ت: حق الکتابی و رسم الحسابی (ص ۸۳، ۳). از اینجا روشن می‌شود که در نسخه احمد آتش عبارت مورد نظر به شکل «حق اسابی و رسم عتابی» و در نسخه خطی تاشکند به صورت «حق الکتابی و رسم الحسابی» ضبط شده و همین‌گونه این دانشمند تاجیک کلیه چنین فرقی را در ضمیمه کار انجام داده خویش مقرر نموده، در حاشیه متن مذکور، که به تأکید خود وی در کتابخانه آکادمی علوم تاجیکستان محفوظ است، الحاق نمود.

مطالعه و مرور بر اندیشه‌های جالب توجه و محکم علمی مصحح تاجیکستانی سندبادنامه در پیشگفتار کتاب، که در حجم افزون به دو‌یست صفحه به قلم آمده، بدون تردید آن را می‌توان به عنوان یک پژوهش مکمل علمی در نسخه‌شناسی و ویژگی‌های موضوعی و سبکی اثر معرفی نمود، باز هم امری مبسوط در تأیید نظرات مافوق و تجسم خدمات ماندگار این استاد ادب‌پژوه تاجیک محسوب می‌شود. از سوی دیگر، بخش فراوان مباحث مربوط به مقابله و قیاس، که اینجا برابر به فرقی دو نسخه ماقبل

کتابخانه‌های ترکیه صورت گرفته است، به اساس گرفته، در جریان کار خود همزمان از یک نسخه خطی معتبر محفوظ در کتابخانه پژوهشگاه خاورشناسی آکادمی علوم بیرونی در شهر تاشکند ازبکستان با شماره ۹۳۱۸، مستفید شده است. در کنار این، ضمن تصحیح متن سندبادنامه از نشر جدید این اثر در جمهوری اسلامی ایران، که با اهتمام دکتر سید محمدباقر کمال‌الدینی در مرکز میراث مکتوب در سال ۱۳۸۱ صورت گرفته، نیز استفاده نموده است. خود مصحح کتاب در مقدمه اثر با تذکر بر این روش کار خویش افزوده است:

متن نشر استانبول، که در اساس تنقید و مقابله فوق‌الذکر کتابخانه‌های ترکیه برقرار شده است، از جانب ما چون یک نسخه مستقل تکمیل یافته پذیرفته شد و همین متن را بدون نشان دادن فرق نسخه‌ای که احمد آتش در حاشیه صحیفه‌ها ذکر کرده است، اساس متن قرار دادیم...

با اینکه مصحح متن کتاب بر این نکته اشارت می‌کند، اما تأمل به تألیفات ملحق او بر متن کتاب به عنوان پیشگفتار بیانگر آن است که فرقی متن نسخ و تعیین متن صحیح در این تحقیقات خیلی مفصل و موشکافانه صورت گرفته است که خواننده ضمن مطالعه و مرور بر آن می‌تواند به نسخ‌شناسی سندبادنامه و متن صحیح آن تا حدودی دست یابد.

جای اقرار است که کار تصحیح متن سندبادنامه را این دانشمند تاجیک خیلی بروقت (زودتر) از پژوهشگر ایرانی دکتر کمال‌الدینی آغاز نموده که اشارات دکتر کمال‌الدینی در مقدمه تصحیح سندبادنامه خویش از خدمات دکتر عزیزقل اف و اظهار تشکرش برای راهنمای‌های این محقق دانشور تاجیک، بر این گواه است. از سوی دیگر، وجود متن تصحیح‌نموده انتقادی دکتر عزیزقل اف در کتابخانه علمی آکادمی علم‌های جمهوری تاجیکستان با شماره ۳۲۲، که ضمیمه بر رساله دکترای دفاع‌نموده ایشان محسوب گردیده و از سال ۱۹۷۴ به این سو محفوظ است، این نظر را تأیید می‌کند. با تکیه بر این مطالب می‌توان حدس زد که دکتر عزیزقل اف در کار تصحیح و تهیه متن سندبادنامه

تفاوت‌های متن منتشر نموده دانشمند ایرانی محمدباقر کمال‌الدینی نیز همراه شده است، نیز در پژوهش جای گرفته است، که همگی از ارزش مهم علمی در متن‌شناسی سندبادنامه برخوردار می‌باشند.

اما در روش کار دکتر عزیزقل اف هم امتیازاتی به مشاهده می‌رسد، زیرا طوری خود در مقدمه کتاب تذکر داده، ضمن تصحیح اثر آنچه به نظر او صحیح نموده، این چنین تصحیف و افتادگی‌ها را برقرار و وارد متن کرده است. این شیوه خاص کار تصحیح بوده که بر مبنای مقابله و قیاس نسخ در اختیار داشته و نشرهای سندبادنامه این دانشور تاجیک تألیفاتی پرمایه در مورد نسخه‌شناسی اثر، فرقت و امتیازات، اولویت و کاستی، تصحیف و افتادگی‌ها در نسخ انجام داده، با دیدگاه‌های علمی خویش آن‌ها را بررسی نموده است و چنان‌که تذکر داده شد، این پژوهش سودمندوی نیز بر مقدمه کتاب ملحق شده است. از جمله، اینجا نظرات خویش را راجع بر متن تصحیح‌کرده دکتر کمال‌الدینی نیز ابراز داشته، که این مطلب را در قسمت مربوط به نسخ و نشرهای اثر این گونه تأکید داشته است:

اگر چه محسنات متن به طبع رساننده ایشان کم نیست، به هر حال بنده می‌خواهم چند مشاهده و ملاحظات خود را به منزلت یک نفر هم‌پیشه و شریک‌موضوع ایشان، به طریق مصلحت ابراز دارم.

به‌ویژه، کار مقابله و قیاس دکتر عزیزقل اف در مورد تصحیح و تأیید صحتی متن اشعار در سندبادنامه به کار رفته، بر اساس نسخ مورد استفاده او شایسته استقبال و تحسین است. من جمله، راجع به دو بیت مجهول‌المؤلف در مقدمه سندبادنامه پس از تذکر متن تصحیح نموده خویش نظراتش را در مقایسه بر متن کمال‌الدینی چنین تأکید نموده است:

ز انتصاف و ز انصاف او شگفتی نیست
ذوات مخلص اگر چنینه حمام کشند
سگان صید و را چون قلاده نو باید
زیال شیر به روز شکار خام کشند

در متن کمال‌الدینی، که ظاهراً تصحیحش در اساس نسخه‌ای از میر صورت بسته است، ردیف در مصرع‌های دوم و

چهارم به گونه «کند» یا «کند» آمده است (این چنین «حبه» مصرع دوم متن آتش به گونه «چینه» آمده است، که همین صحیح‌تر است و از جانب ما قبول افتاد). در متن آتش ردیف‌ها در شکل تنها «کشد» آمده‌اند. این گونه به نظر می‌رسد که تصحیح دکتر عزیزقل اف بر اساس هم قابل استقبال است، که منطق شعر خود شکل جمع فعل «کشند» را تقاضا دارند، چون در مصرع سوم واژه «سگان» صورت جمع دارد باید فعل هم بر آن مطابقت پیدا کند. همین گونه، در کنار تحقیق بر متن‌شناسی اشعار در کتاب استفاده‌شده در این قسمت پژوهشات جمعه‌بای عزیزقل اف بررسی قیاسی نسخه‌ها، از جمله نشر تهرانی سندبادنامه صورت گرفته، ملاحظه‌های این دانشمند تاجیک راجع به روش کار و تصحیح کمال‌الدینی و احمد آتش بر پای دلیل‌های منطقی و علمی ابراز گردیده‌اند.

نکته دیگر قابل تأکید آن است، که تصحیح‌گر متن سندبادنامه راجع به تغییرات حروف الفبای عربی اساس در نسخ اثر و فرقیات محتوایی واژه‌ها بر اساس این تبدیل نیز ملاحظات خویش را بیان کرده که واقعاً از دید متن‌شناسی جالب توجه است. مثلاً برای نمونه می‌توانیم بر چند واژه مورد نظر محقق رجوع فرماییم که این تغییرات را از سر گذرانیده‌اند. واژه «آجل» در اول به الف نوشته شده، بعداً در نسخ دیگر صورت «عاجل» با عین را گرفته است. در حالت اول معنی واژه آخرت را دارد و در صورت دوم معنی عمل فوری را می‌گیرد. اما اگر به جمله متن سندبادنامه مراجعت شود، شکل اول صحیح است، زیرا آن صورت ذیل دارد: این جهان، که عکس آخرت است. بدین صورت دکتر عزیزقل اف واژه‌های زیرین «ستور- سطور»، «سهر- سحر»، «فساحت- فصاحت» و امثال این را تذکر داده، به خاطر سهولت معرفت مطلب برای خواننده در پاورق کتاب فرقیات معنایی هر دو واژه‌های هم‌شکل را، که با مرور زمان در خط عربی تغییر خورده‌اند، تأکید نموده است. با تکیه بر این مطلب پسان اشارتی هم فرموده که «منطق سخن طرز اول را تقاضا دارد، ولی در خط امروزه این فرق، که از نوشت عربی سر زده است، از بین می‌رود».

اینجا البته منظور محقق خط سیریلیک است، که در آن

متن‌شناسی آثار کلاسیکی فارسی در تاجیکستان و تحقیقی
پرازش در شناخت کیفیت سبک تألیف، سرچشمه‌های
ظهور این اثر در ادبیات پیشین و معرفت بدیعی داستان‌های
دل‌انگیز آن به عنوان بهترین داستان‌های تمثیلی و بدیعی
ادبیات فارسی محسوب می‌شود که میان خوانندگان تاجیک
جایگاه زیبای خود را دیگر باره با مرور فرصتی نه چندان
طولانی دوباره پیدا خواهد نمود. تاجیکان شاید به علت آن
محدوده‌های سیاسی و فکری زمان شوروی، که در بالا هم
اشارتی بر آن شد، امکانات خویش را در مطالعات هر چه
بیشتر این متون و داستان‌های جذاب و عموماً آثار ارزشمند
ادبیات پیشینه ما تا جایی از دست داده بودند. چون طوری
از اشارات استاد عینی در یادداشت‌ها پیداست، تا سال‌های
پیروزی انقلاب شوروی و حتی مرور سالیانی زیاد از آن در
چایخانه و بازارهای شهرهای بزرگ فرارودان، امثال سمرقند
و بخارا و خجند، محافل قصه‌خوانی و داستان‌پردازی از
چنین آثار، و حافظ‌خوانی و بیدل‌خوانی رایج بوده است، و
حالا اکنون که این لحظات مغتنم دیگر باره فرا رسیده
است، نشر مکمل آثاری چون سندبادنامه در احیای این
سنت‌های نجیب ملی تاجیکان با شیوه جدید نقشی مؤثر
می‌تواند بگذارد.

حروف چندشکله عربی تنها با یک حرف افاده می‌یابند،
مثل «س»، «ص»، «ث» فقط با حرف «سه» نوشته می‌شود
و دیگر حروف به این مانند، همچنین طرز انشا دارد. اما
دلیل دیگر تأیید نظر مصحح کتاب آن است، که با مرور
زمان و نفوذ بیشتر زبان عربی، همزمان شکل نثر مصنوع در
تألیفات آثار متثور قرون وسطی فارسی این تبدلات بر پای
تسننات لفظی رواج پیدا کرد و در نتیجه اکثر واژه‌های
اصیل فارسی به علت با حروف مخصوص زبان عربی
نوشته شدن تا جا تبدیل معنی نموده، به عنوان کلمه‌های
عربی معرفی گردیده‌اند. این روش، که پیش از همه به
عیب کاتبان نسخ جریان پیدا کرد، تا جایی به متون اصلی
نثر فارسی اخلاقی هم وارد ساخت، که نمونه‌اش
دلایل مصحح کتاب سندبادنامه محسوب می‌شود.

یادآور باید شد که نشر سندبادنامه به اولین بار بدین
صورت تکمله متنی در تاجیکستان صورت گرفته است،
هر چند از این قبل خود مصحح کتاب مذکور چند مراتب
گزیده آن را به زیور طبع درآورده است. از جمله سال ۱۹۷۱ م،
یعنی ۴۲ سال قبل زیر عنوان کتاب حکیم سندباد از روی
سندبادنامه ظهیری گزیده این اثر با اهتمام همین محقق
تاجیک مطبوع گردید و بعداً نمونه‌های آن در کتب مجموعی
دردانه‌های نثر (گزیده متون نثر فارسی) نیز به دست چاپ
رسید. کتاب مورد نظر، که به حقیقت تکمله سندبادنامه
محسوب می‌شود و به نخستین بار در کشور تاجیکستان
روی چاپ آمده، زیر نظر آکادمیک ناصر جان سلیم‌اف،
رییس کتابخانه ملی تاجیکستان، در سلسله نشر آثار
مکتوب کتابخانه ملی و با پشتیبانی مالی سفارت جمهوری
اسلامی ایران در تاجیکستان منتشر گردید. دکتر علی اصغر
شعردوست، سفیر اسبق جمهوری اسلامی ایران در
تاجیکستان، نیز پیشگفتاری بر این نشر سندبادنامه افزوده،
که در آن برابر اظهار سپاس از زحمات این دانشمند تاجیک
بر نسخه تازه منتشر شده این نمونه برجسته نثر روایی فارسی
به عنوان نسخه منقح و ویراسته بهای سزاوار داده شده
است.

نشر سندبادنامه و پژوهش بر مبنای متن آن انجام داده
دکتر جمعه‌بای عزیزقل‌اف از جمله ابتکارات مهمی در